

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA MORFOLOGIYA QIYOSI**Daripova Sehriyo Olimjon qizi**

Farg'ona davlat universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7567509>

ANNOTATSIYA. Hozirgi zamon turk tilidagi so'z turkumlari tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi bo'lgan Morfologiya bo'limida o'rganiladi. Morfologiya turk tilshunosligida shakl bilgisi yoki Biçim bilimi deb nomlanadi. Ba'zi turk tilshunoslari uni morfoloci, Yapi bilimi yoki Yapi bilgisi deb atashadi. So'z turkumlari esa turk tilida kelime gurplari (so'z guruhlari) deb nomlangan.

Kalit so'zlar: morfologiya (morfoloci; biçim bilimi, yapi bilimi, yapi bilgisi), so'z turkumlari (kelime gurplari), grammatik ma'nosi, Grammatik shakl, so'zning leksik ma'nosi (kelimenin anlamı), so'zlarning turkumlanishi (kelimelerin sinflandinlmasi), morfologiya (morfoloci, shakl bilgisi), so 'z turkumlari (kelime gurplari), grammatik ma'no, grammatik shakl, leksik ma'no (kelimenin anlamı), so'zlarning turkumlanishi (kelimelerin sinflandinlmasi).

So'z turkumlari turk tilshunosligida morfologiyaga sinonim bo'lgan grammatik atama sifatida ham qabul qilingan, chunki tilshunoslikning ushbu bo'limi so'zlarning grammatik turkumlarga bo'linishi, morfologik kategoriyalar, shakllar tizimi, so'z shaklining yasaliş yo'llari va vositalarini o'rganuvchi morfologiya bilan shu ma'noda vazifadosh hisoblanadi. Tilshunoslikning muhim bir qismi nomini ifodalovchi morfologiya tushunchasi, «so'z turkumlari» dan ancha keng grammatik tushuncha bo'lib, unda so'zning yasaliş, uning o'zagi, negizi va oladigan qo'shimchalariga doir qator mavzular ko'rib chiqiladi.

Yer yuzidagi barcha tillar morfologik nuqtai nazardan tadqiq etilib, ularning manbalari va boshqa tillar bilan munosabatlari, yaqinligi xususida to'xtab o'tiladi. Turk tilining morfologiyasiga kelsak, u o'zbek tili singgari agglutinatív til, ya'ni so'z oxiriga qo'shimcha qo'shish yoli bilan so'z va shakl yasaluvchi til bo'lgani uchun so'z yasaliş va uning

o'zgarishida o'zak, negiz, qo'shimcha va ulaming birlashishi boshqa tillardan ko'ra ancha farqli va o'ziga xosdir.

So'zning grammatik ma'nosi va grammatik shakli So'z turkumlari o'rganilayotganda muayyan bir so'zning u yoki bu turkumga mansubligini ko'rsatuvchi, shuningdek, so'zning ma'lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma'noning qanday ma'no ekanini belgilash uchun so'zning grammatik ma'nosi va grammatik shakli masalasiga alohida e'tibor beriladi. Masalan, turk tilidagi kalem (qalam), su (suv), taş (tosh), elma (olma) so'zlari uchun umumiy bo'lgan ma'no, ya'ni predmet ma'nosi grammatik ma'no hisoblanadi bu o'zbek tilidagi ayni ma'nolar bilan bir xildir. Umumiy grammatik ma'no yagona ot turkumiga birlashtiradi. Shuningdek, iyi (yaxshi), tatli (totli, shirin), kùçük (kichik), yeşil (yashil), görkemli (ko 'rkam) so'zlari uchun umumiy bo'lgan belgi ma'nosi va çalışmak (ishlamoq), öğrenmek (o 'rganmoq, gel (kel), yedir (yedir) so'zlari uchun umumiy bolgan harakat ma'nosi grammatik ma'no hisoblanadi.

So'zning leksik ma'nosidagi qo'shimcha ma'no (yoki ma'nolar) ham grammatik ma'nodir. Bunday ma'no (yoki ma'nolar) so'zning maxsus shakllari orqali ifodalanadi. Masalan, kalem-im (qalam-im), kalem-in (qalam-ing), kalem-i (qalam-i), kalem-den (qalam-dan) so'zlarida egalik va kelishik shakllari yordamida ifodalanayotgan ma'no, yoki oku-du-m (o'qi-di-m), oku-yor-um (o 'qi-yap-man), so'zlarida zamon va shaxs-son shakllari vositasida ifodalanayotgan ma'nolar grammatik ma'nolar hisoblanadi.

So'zning ma'lum bir grammatik ma'no ifodalovchi ko'rinishi so'zning grammatik shakli deyiladi. Masalan, kitap-lar (kitob-lar) so'zida aniq bir predmetning leksik ma'nosidan tashqari, shu predmetning ko'plik ma'nosi ham ifodalanadi. Ko'plik ma'nosi leksik ma'noga qo'shiluvchi grammatik ma'no bo'lib, turk tilida -ler (-lar) affiksi vositasida ifodalanadi. Shunga ko'ra, kitap so'zining ko'plik shakli bo'lgan kitaplar so'zi grammatik ko'plik ma'nosini anglatadi.

So'zda bir yoki undan ortiq grammatik ko'rsatkich bo'lishi mumkin. Grammatik ma'noni ifodalovchi har bir morfema grammatik ko'rsatkich hisoblanadi. Masalan: kitap - bosh keilishik, birlik shakli; kitap-lar - bosh kelishik, ko'plik shakli; kitap-lar-im - bosh kelishik,

ko'pilik, egalik birinchi shaxs+ shakli; kitap-lar-im-i - ko'plik, egalik birinchi shaxs, tushum kelishigi shakli va h. So'zlar o'ziga xos ishlov (turlanish va tuslanish qo'shimchalari olib o'zgarish) natijasida o'zaro munosabatga kirishadi, so'zlardan birikma va gaplar yasaladi.

So'z turkumlari orasidagi o'zaro bog'liqlik turk tilida so'z turkumlari orasida bog'liqlik, sizuvchanlik mavjud. So'zning qaysi so'z turkumiga mansubligini faqat gap ichida egallab turgan o'rniga ko'ra aniqlash mumkin. Bu xususiyati bilan turk tili boshqa tillardan ajralib turadi. Bir so'z bir nechta so'z turkumiga mansub bo'la oladi. Buni quyidagi misolda ko'rish mumkin. Tilda sifat deb hisoblangan iyi (yaxshi), kütü(yomon), güzel (go'zal, chiroyli, yaxshi), çirkin (xunuk, chirkin), büyük (katta, buyuk), küçük (kichik, kichkina) so'zlari nutqda bajaradigan vazifasiga ko'ra ot, ravish, undov so'z bolishi ham mumkin. Gap ichida bir otdan oldin kelmagan va uning belgisini bildirmagan so'zni sifat deb atab bolmaydi. Masalan, iyi so'zining sifat bolishi uchun uning iyi gun (yaxshi kun) ko'rinishida birikma ichida bir otning belgisini bildirib, uni aniqlab kelishi kerak bo'ladi. Masalan, turkcha güzel (go'zal) so'zining qaysi so'z turkumiga mansubligini aniqlash uchun uni birikma yoki gap ichida ko'rib chiqish kerak:

Dün ziyafette bir güzel ile tanıştım (güzel-ot) - (Kecha ziyofatda bir go'zal (qiz, ayol) bilan tanishdim).

O geçmişte güzel günleri yaşamış (güzel-sifat) - (U ilgari go'zal (yaxshi, baxtli) kunlarni boshidan kechirgan).

Ayşe Rusça'yi güzel konuşuyor (güzel - ravish) - (Oysha ruschani yaxshi gapiradi).

Bak, burasi ne güzel! (güzel — undov so'z) - (Qara, bu yer qanday go'zal!)

Inan, sen çok güzelsin (güzel - ot - kesim) - (Ishon, sen juda go'zalsan) kabi.

Ko'pchilik tillarda bo'lgani singari turk tilida ham otlar so'z turkumlaridan eng yirigi hisoblanadi. So'z yasalishida ham eng ko'p yasaluvchilar otlardir (buni otdan ot yasalishida ham, fe'ldan ot yasalishida ham kuzatish mumkin): diş-çi (tish doktori), sut-çu (sut

sotuvchi),yaşa-m (hayot, turmush), yat-ak (yotoq, to'-shak), dur-ak (bekat), bil-gi (ma'lumot) kabi.

Turk tilida kelishik qo'shimchalari o'zining asosiy vazifasidan tashqari yordamchi vazifalarni ham bajaradi. Masalan, -den (-dan chiqish kelishigi qo'shimchasi Akmel okuldan gitti (qayerdan chiqdi?) gapida chiqishni ifodalagan bolsa, Ahmet konserden oldü (Ahmed saraton kasalidan oldi) gapida sababni ifodalaydi (qaysi kasaldan olidi?) kabi. Yolci Ankara'ya gidecegim gapida -ya jo'nalish kelishigi qo'shimchasi (qayoqqa?) bevosita yo'nalishni ifodalab kelgan bo'lsa, Haftaya gelecegim gapida -ya qo'shimchasi (qachon?) savoliga javob bo'lib, "kelasi hafta" (haftaya) ma'nosida qollanadi.

Ba'zi qo'shimchalar ham shakl yasovchi, ham so'z yasovchi bo'lishi mumkin. Masalan, fe'lning kelasi zamonini ifodalovchi -ecek (-acak qo'shimchasi Ayşe bugün dönecek (Oysha bugun qaytadi) gapida fe'l zamonini ifodalab kelgan bo'lsa, Kendine yiyecek bir şeyler al! (o'zinga yegulik biror narsa ol!) gapida ushbu qo'shimcha yasovchi vazifasini bajargan. Turk tilida -ecek qo'shimchasi kelasi zamon sifatdoshi yasovchi qo'shimcha ham hisoblanadi: öturacak yer (o'tiradigan joy), gelecek adam (keladigan odam) kabi.

Ta'kidlangani kabi so'z o'zagining o'zgarmasligi turk tilining muhim morfologik xususiyatidir. O'zakning o'zgarmasligi natijasida so'z yuz yillar o'tsada o'z ma'nosini saqlab qoladi. Buni besh olti asr oldin turkiy tilda yozilgan asarning hozirgi vaqtda ham qiyinchiliksiz o'qib, tushunilishi mumkinligida ko'ramiz,

Turk tilshunosligida so'zlarning turkumlanishi Turk tilshunosligida so'zlar ma'no va vazifasiga ko'ra, asosan, uch katta guruhga to'planadi (otlar, fe'llar va yordamchi so'zlar. Qolaversa, ot turkumining o'zi ham to'rt kichik guruhni o'z ichiga oladi, bu: ot (ad, isim), sifat (sifat), olmosh (zamid), ravish (zarf). Bu uch yirik turkumdan otlar va felar ma'noli so'zlar, yordamchi so'z turkumlariga kiruvchi so'zlar esa ma'no ifodalamaydigan, faqat muayyan vazifa bajaruvchi so'zlar hisoblanadi. Bunga ko'ra, turk tilidagi ev (uy), çeçek (gul), elbise (kostyum, ust kiyim) so'zlari ot so'z turkumiga oid, ma'noga ega so'zlar, geliyor (kelyapti), uzandi (uzandi, yotdi), bilmeliyiz (bilishimiz kerak) kabi so'zlar muayyan ma'no tashiydigan,

har biri alohida ish-harakatni ifodalovchi soʻzlar, yaʼni fellar, için (uchun), gibi (kabi, singari), ile (bilan) soʻzlari esa alohida holda maʼno kasb etmay- digan, mustaqil soʻzlar bilan birga qoʻllanib, malum vazifa bajaruvchi yordamchi soʻzlar hisoblanadi. Ular na bir predmet yoki hodisani, na bir ish-harakatni ifodalaydi, ular faqat senin için geldim, ateş gibi yakıyor, bicak gibi kesti kabi gaplar ichida muayyan vazifani bajaradi, soʻz yoki birikmalarni bir-biriga boʻgʻlashga xizmat qiladi.

Otlar barcha jonli va jonsiz predmetlar, tushunchalar, makon va zamon ichida, inson miyasida toʻplangan butun moddiy va maʼnaviy borliq, mavjudotlarning nomlarini bildirsa, sifatlar va sonlar esa shu otlarning belgi, alomati va miqdorini, feʼ lar predmetlarning makon va zamon ichidagi harakati va holatini ifodalaydi.

Turk tilshunosligida soʻzlarni turkumlarga boʻlishda turli xil nuqtai nazarlar mavjud, lekin ularni oʻzbek tilshunosligi tamoyillariga koʻra 10 guruhga: 6 ta mustaqil va 4 ta yordamchi soʻz turkumiga ajratgan holda koʻrib chiqish maqsadga muvofiq. Bular:

1. Ot (ad, isim) - inson ismi va predmet, tushuncha, hodisalarning nomi boʻlgan soʻzlar (Ahmet, araba, sut, sevgi);
2. Sifat (sifat) - predmetning belgisini bildiruvchi soʻzlar (kırmızı, güzel, yuvarlak, smsiyah)
3. Son (sayi sifati) - predmetning miqdori va tartibini bildiruvchi soʻzlar (bir, beş);
4. Olmosh (zamid) - bir otning oʻrnida kelib, uning oʻrnini bosa oladigan soʻzlar (sen, bu, kendi, kim, ne. biri);
5. Ravish (zarf) - holatni, harakatning belgisini bildiruvchi soʻzlar (şimdi pek, çok, sabahleyin);
6. Feʼ1 (fil) - ish-harakat, holat, yuz berishni bildiruvchi soʻzlar (gitmek, kesmek, sevmek, anlamak, satmak);

7. Bog'lovchi (bağlaq, bağlam edatlari) - so'z va gaplarni bir- biriga bog'lovchi yordamchi so'zlar (ve, ile, ama);

8. Komakchi (son gekim edatlari) - nutqda vosita, sabab, zamon, makon va shu kabi sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun qo'llaniladigan yordamchi so'zlar (igin, gibi, kadar, dek);

9. Yuklamalar (sona gelen edatlar) — mustaqil so'zlardan keyin kelib, ularga qo'shimcha ma'no yuklovchi yordamchi so'zlar (dahi, da (de), ise, ki, bile, değil, yalnız, sanki, tipki, mi, ya, - e(a));

10. Undov so'zlar (unlem edatlari) - his-hayajon, hayrat, tasdiq yoki inkor, shuningdek, tabiatdagi tovushlani taqlid shaklida, bir so'z vositasida ifodalash uchun qo'llaniladigan yordamchi so'zlar (ah, vah, eyvah, ay, oh,).

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki o'zbek va turk tillari morfologik jihatdan bir biriga juda ham yaqin bo'lgan qardosh tillar hisoblanadi. Ularning farqli jihatlari esa turkumlanishidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chetin M. O'zbek va turk tillarida sintaktik derivatsiya. Aftoref. 2002
2. Shabonov J. Turk va o'zbek tillarida harakat fellari semantikasi. Diss. 2004
3. Xudoyberganova Z. O'zbek va turk tillarida fe'lning o'tgan zamon shakllari tizmi. Diss.1999.
4. O'zbek tili gramatikasi: Ikki jildlik. 1975